Marmara Üniversitesi
İ.İ.B.F. Dergisi
YIL 2011, CİLT XXXI, SAYI II, S. 61-90

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NİN KALKINMA VE İHRACAT İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Munise Tuba AKTAŞ*
Nazım ÇATALBAŞ**

Özet

Bölgesel kalkınmanın başarılmasında ihracat önemli bir politika aracıdır. Genel olarak ihracatın bölge kalkınmasına katkıda bulunduğu ve kalkınmış bölgelerin ihracattan daha fazla pay aldığı düşünülür. Bu çalışmanın amacı; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 1996-2010 döneminde kalkınma ile ihracat ilişkisini incelemektir. Devlet Planlama Teşkilatı (2003)'nın illerin kalkınmışlık düzeyine ilişkin sınıflandırması kalkınma göstergesi olarak esas alınmıştır. İhracat verileri ise Dış Ticaret Müsteşarlığı (DTM) ve Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK'den) elde edilmiştir. Bu çerçevede Güneydoğu Anadolu (TRC) Bölgesindeki illerin, bölge ve Türkiye ihracatından aldıkları paylar sosyo-ekonomik kalkınmışlık düzeyleri ile ilişkilendirilmiştir. Çalışmada öncelikle bölgenin sosyo-ekonomik, coğrafi ve demografik yapısına değinilmiştir. Daha sonra İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) sistemi esas alınarak, bölgede öne çıkan sanayiler, bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmışlık düzeyi ve bölgeye yönelik kamu yatırımları incelenmiştir. Son olarak ise bölge ihracatının yapısı ve gelişimi ile ihracat kalkınma ilişkisi ele alınmıştır. Sonuçta Türkiye'de ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde genel olarak illerin kalkınmışlık düzeyleri yükseldikçe ihracattan aldıkları payın da arttığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Bölgesel Kalkınma, İhracat, Güneydoğu Anadolu Bölgesi*

* Yrd. Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü e-posta: mtturker@anadolu.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü e-posta: ncatalbas@anadolu.edu.tr

AN INVESTIGATION ON THE RELATIONSHIP BETWEEN DEVELOPMENT AND EXPORT OF SOUTHEAST ANATOLIA REGION

Abstract

Export is a vital policy tool to accomplish regional development. In a wide point of view it is assumed that export contributes regional development and developed regions takes more share from export. The purpose of this study is to analyze the relationship between development and exports in Southeastern Anatolia Region during 1996-2010. Classification of State Planning Organization (2003) on development levels of provinces has been based on as indicator of development. Export data has been taken from Undersecreteriat of Foreign Trade and Turkish Statistical Institute. In this context, the export shares of provinces in Turkey and Southeastern Anatolian Region have been associated with socio-economic development levels. Within this framework, socioeconomic, geographical and demographical structure of the region is discussed firstly. Leading industries in the region, socio-economic developmental status and public investments of the region were also analyzed grounding on Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS) system. Finally, the structure of the region's exports and its development with the relationship between exports and development is also analyzed. As a result, it has been observed that generally the share of exports increases when the developmental status of provinces improves in Turkey and Southeastern Anatolia Region.

Keywords: *Regional Development, Export, Southeastern Anatolia Region*

1. Giriş

Ekonomi literatüründe kalkınma ve bölgesel kalkınma konularına olan ilgi II. Dünya Savaşı sonrasında önemli ölçüde artmıştır. Bölgesel kalkınma ile ilgili çalışmalarda; bölgesel kalkınmanın (gelişmenin)[1] temel dinamikleri, bölgelerarası kalkınmışlık farklılıklarına yol açan faktörler ve bu farklılıkların nasıl azaltılacağına ilişkin sorulara cevaplar aranmıştır. Bu çalışmalar, kalkınma sorununa bölge boyutunu ekleyerek, bölgelerin kalkınma süreçlerinin daha iyi anlaşılmasında yararlı olmuştur.

Söz konusu süreçte bölgeler arası kalkınmışlık farklılıklarının azaltılmasında Avrupa Birliği'nin (AB'nin) az gelişmiş bölgelere yönelik politikalarında önemli ölçüde başarı sağlanmıştır. Bu başarı, az gelişmiş bölgelerin kalkınmasında izlenecek yöntem, uygulanacak politikalar anlamında diğer ülkelere ışık tutmaktadır. AB, bölgesel kalkınma ile ilgili deneyim ve politikalarını aday

[1] Kalkınma ekonomisinde "kalkınma" ve "gelişme" kavramları eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Çalışmada kavramsal bütünlüğü sağlamak amacıyla "kalkınma" kavramının kullanılması tercih edilmiş ancak orijinal çalışmalardaki kullanım şekline bağlı kalınarak "gelişme" kavramını da yer verilmiştir.

ülkelere de aktarmaktadır. Bu süreç, hem üyelik için bir hazırlık hem de aday ülkelerin ekonomik kalkınmasını destekler niteliktedir.

Bu kapsamda AB'ye aday ülke olan Türkiye AB Müktesebatı'na uyum çerçevesinde Birliğin bölgesel politikası doğrultusunda yeni bölge kavramını benimsemiştir. Bunlara ek olarak, bölgesel kalkınmaya ilişkin yeni politika uygulamalarına yönelmiştir. Aralık 1999'da AB Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin Birliğe adaylığının kabulünün ardından 2005 yılında adaylık süreci resmi olarak başlamıştır. Yeni süreçle birlikte Türkiye, AB bölgesel politikasına önemli katkı sağlayan İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) sistemine geçmiştir. İBBS (NUTS: The Nomenclature of Territorial Units for Statistics) sistemine geçiş için 2001 yılında bir komisyon kurulmuştur[2]. DPT koordinasyonunda Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) ve İçişleri Bakanlığı'nın katkılarıyla İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması çalışması tamamlanarak NUTS 1 (Düzey 1), NUTS 2 (Düzey 2) ve NUTS 3 (Düzey 3) bölgeleri belirlenmiştir. Türkiye'de Düzey 1'e göre 12, Düzey 2'ye göre 26 ve Düzey 3'e gör 81 bölge oluşturulmuştur.

Düzey 1'e dayalı olarak yapılan bölge ayırımı Türkiye'nin coğrafi bölge tanımlamasına göre daha homojendir. Düzey 2 istatistiki bölge birimi ise, Düzey 1'e göre daha homojen komşu illerin gruplandırılmasıyla oluşmuştur. Ayrıca Düzey 2'ye göre belirlenmiş 26 bölge merkezinde bölgesel kalkınma ajansları oluşturulmuş, bu ajansların bir kısmı etkin olarak faaliyetlerine başlarken, diğerleri kuruluş aşamasındadır. Söz konusu düzenlemelerle, Türkiye'de klasik bölge tanımının değiştiği, bölgesel kalkınmaya yönelik yeni politikaların oluşturulduğu ve yerel aktörlerin ön plana çıktığı yeni bir dönem başlamıştır.

İhracat ve bölgesel kalkınma ilişkisinin teorik temelleri açısından Charles Tiebout (1956) ve Douglas North (1955, 1956)'un ihracat tabanlı teorileri önemlidir. Charles Tiebout (1956) ve Douglas North (1955, 1956)'un geliştirdikleri bu teoride, ihracatçı sanayilerin bölgesel ekonomik büyümedeki önemi vurgulanmaktadır. North (1955)'a göre, bir bölgenin ekonomik büyümesi ihracattaki başarısıyla yakından ilişkilidir. Bu başarı, rekabete giriştiği bölgeye oranla mevcut ihracat pozisyonunda bir ilerlemenin ya da yeni ihraç ürünlerinin geliştirilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca North, sadece sanayi ürünleri ihracatına vurgu yapmamış, bir bölgenin ihracatının imalat sanayi mallarından, hizmet odaklı mallardan ya da tarımsal mallardan oluşabileceğini belirtmiştir[3].

Ekonomi literatürü, ekonomik kalkınma (dar kapsamda ekonomik büyüme) ile ihracat arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğunu belirtmektedir.

[2] İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması'na ilişkin çalışma, Bakanlar Kurulu'nun 2002/4720 sayılı kararı ile 22 Eylül 2002 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Yeni bölgesel kalkınma politikasının temelini oluşturan bölgesel kalkınma ajanslarının kuruluşu ile ilgili 5449 sayılı kanun (Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun) ise 25 Ocak 2006 tarihinde kabul edilmiş ve 8 Şubat 2006 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.
http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html Erişim Tarihi (20.06.2010).

[3] Casey J. Dawkins, "Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, And Recent Developments", **Journal of Planning Literature** Vol. 18/2 November 2003, s. 131.

Uluslararası ticaretin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceği görüşü A.Smith, D.Ricardo, James Mill, John Stuart Mill gibi Klasik iktisatçılar tarafından benimsenmiştir. Uluslararası uzmanlaşmanın ulusların verimliliklerini arttıracağı görüşüne dayalı olarak serbest ticaretin yararlarını geniş bir şekilde tartışan çalışmalar yapılmıştır[4] (Bhagwati 1978, Krueger 1978). Literatürde tartışma konusu olan nokta ise, iki değişken arasındaki ilişkinin yönüyle ilgilidir. Bir yaklaşıma göre ihracat artışı ekonomide toplam faktör verimliliğine, teknolojik yeniliklerin takip ve uyumuna, kaynakların daha etkin kullanımına ve ölçek ekonomilerinin yaygınlaşmasına yol açarak ekonomik büyümeye olumlu katkı sağlamaktadır[5]. İçsel büyüme modelleri, uluslararası ticaretin ülkelerin verimlilik düzeylerini yükseltmesinin yanında teknolojinin yayılımını sağlayarak da büyüme oranlarını arttırabileceğini ileri sürmektedir[6] İkinci yaklaşım ise ekonomik büyümenin ihracatı belirlediğidir. Buna göre gerçekleştirilen büyüme; yurtiçi yatırımlarda artış, teknolojik gelişme ve ticarete konu malların uluslararası rekabet gücünde artış gibi kanallarla ihracatın genişlemesine yol açar[7]. Üçüncü yaklaşım ise ekonomik büyüme ile ihracat (geniş kapsamda dış ticaret) arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğudur.

Bu çalışmada, Türkiye'de bölgesel kalkınmışlık farklılıklarının nispeten yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle AB'ye adaylık süreciyle birlikte değişen bölge tanımına değinilmiştir. Bu çerçevede öncelikle bölgenin genel özellikleri ortaya konulmuş, bölge ekonomisinde üç temel sektörün (tarım, sanayi ve hizmetler) yeri, yıllara göre bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmışlık düzeyi, illerde önce çıkan sektörler, bölge kalkınmasında kamu-özel sektör yatırımları, bölge ihracatının yapısı ve gelişimi ile kalkınma ve ihracat ilişkisi ele alınmıştır.

2. Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nin Coğrafi, Demografik Ve Ekonomik Yapısına Genel Bir Bakış

Güneydoğu Anadolu Bölgesi (TRC), NUTS 1'e (Düzey 1'e) göre oluşturulan 12 bölgeden biridir. Bölge, NUTS 2'ye göre üç alt bölgeye ayrılmıştır. Bunlar; Gaziantep (TRC1), Şanlıurfa (TRC2) ve Mardin'dir (TRC3). Bölge, Düzey 3'e göre ise Gaziantep (TRC11), Adıyaman (TRC 12), Kilis (TRC 13), Şanlıurfa

[4] Detaylı bilgi için Anne O. Krueger, "Trade Policy And Economic Development: How We Learn", **NBER Working Paper Series**, No. 5896, 1997; Jasdish N. Bhagwati, "Export-Promoting Trade Strategy: Issues and Evidence", **Research Observer**, 3/1, January 1988.

[5] D. Moschos, "Export, Expansion, Growth and the Level of Economic Development: An Empirical Analysis", **Journal of Development Economics**, Vol.30, 1989, s. 93; E. Panas, G. Vamvoukas, "Further Evidence on the Export – Led Growth Hypothesis", **Applied Economics Letters**, Vol.9, 2002, s.731.

[6] Detaylı bilgi için Luis A. Rivera Batiz-Paul M. Romer, "Economic Integration and Endogenous Growth," **NBER Working Papers** 3528, 1990. ; Young, A. (1991), "Learning by Doing and The Dynamic Effects of International Trade", **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 106, May, 369-405.

[7] C. Bilgin- A. Şahbaz, "Türkiye'de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri" **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(1), 2009, s. 180.

(TRC 21), Diyarbakır (TRC 22), Mardin (TRC 31), Batman (TRC 32), Şırnak (TRC 33) ve Siirt (TRC 34) illerinden oluşmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi 75.000 km^2'lik yüzölçümü ile Türkiye'nin % 9.7'sine eşittir. Bölge nüfusu, 2009 yılında 7.462.026 kişi ile Türkiye nüfusunun yaklaşık %10.3'üne denk gelmektedir. Bölgenin en kalabalık illeri ise milyonu aşan nüfuslarıyla Gaziantep, Diyarbakır ve Şanlıurfa'dır (Tablo 1). Genel olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi Türkiye ortalamasından daha yüksek nüfus artış oranına sahiptir[8].

Tablo 1: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Nüfusa İlişkin Bazı Göstergeleri (2009)

Düzey 1, 2 ve 3'e Göre Bölgeler	Toplam Nüfus	Net Göç	Göç Hızı
TRC Güneydoğu Anadolu	**7.462.026**	**-53.299**	**-7,12**
TRC1 Gaziantep	**2.364.249**	**-5.269**	**-2,23**
TRC11 Gaziantep	1.653.670	1.950	1,18
TRC12 Adıyaman	588.475	-6.204	-10,49
TRC13 Kilis	122.104	-1.015	-8,28
TRC2 Şanlıurfa	**3.128.748**	**-19.498**	**-6,21**
TRC21 Şanlıurfa	1.613.737	-7.964	-4,92
TRC22 Diyarbakır	1.515.011	-11.534	-7,58
TRC3 Mardin	**1.969.896**	**-28.532**	**-14,38**
TRC31 Mardin	737.852	-22.012	-29,39
TRC32 Batman	497.998	1.471	2,96
TRC33 Şırnak	430.424	-4.669	-10,79
TRC34 Siirt	303.622	-3.322	-10,88
Türkiye	**72.561.312**	**0.0**	**0.0**

Kaynak: TÜİK, Nüfus, Konut ve Demografi başlıklı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Veri Tabanı **http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/ adnks.zul ?kod=4** Erişim Tarihi (17.08.2010)

Dicle ve Fırat gibi iki büyük akarsu kaynağının arasında bulunan bölge, tarım açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Bölge topraklarının yaklaşık % 42'sinde tarımsal faaliyet yapılmaktadır. Bölgenin verimli topraklarının en büyük kısmı Şanlıurfa'dadır. Bu nedenle Şanlıurfa alt bölgesinde yaratılan katma değerde tarımın payı, hizmetler sektöründen sonra ikinci sıradadır.

Tablo 2'de görüldüğü gibi her üç alt bölgede hizmetler sektörünün bölge gayri safi katma değerine katkısı % 50'nin üstündedir. Şanlıurfa alt bölgesinde tarımın gayri safi katma değere katkısı diğer alt bölgelerden daha yüksektir. Gaziantep ve Mardin alt bölgelerinde ise sanayi sektörünün bölge gayri safi katma değeri içindeki %30'lar düzeyindedir. Bölgede Şanlıurfa dışındaki illerde

[8] DPT, **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması**, Yayın No: DPT 2671, Ankara, 2003, s. 40.

GSYİH'dan hizmetler sektörünün diğer sektörlere göre daha yüksek pay aldığı görülmektedir (Tablo 2).

Tablo 2: Temel Sektörlerin Bölge Gayri Safi Katma Değeri İçindeki Payları (2006)

Düzey 2'ye Göre Bölgeler	Tarım (%)	Sanayi (%)	Hizmetler (%)
TRC1 Gaziantep Alt Bölgesi	13.2	30.0	56.8
TRC2 Şanlıurfa Alt Bölgesi	25.7	16.1	58.2
TRC3 Mardin Alt Bölgesi	15.6	32.1	52.3

Kaynak: TÜİK, Ulusal Hesaplar **http://www.tuik.gov.tr//ulusalhesapapp/bolgeselgskd. zul** Erişim Tarihi (20.08.2010)

Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK'in) cari fiyatlarla bölgesel gayrisafi katma değer verilerine göre Türkiye'de 2006 yılında üretilen 668.4 milyar'lık gayrisafi katma değerin 11.1 milyar TL'sini Gaziantep alt bölgesi (TRC1), 12 milyar TL'sini Şanlıurfa alt bölgesi (TRC2) ve 7.8 milyar TL'sini Mardin alt bölgesi (TRC3) gerçekleştirmiştir[9].

Tablo 3: Temel Sektörler İtibariyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye Gayrisafi Katma Değerine Katkısı (%)

Düzey 2' ye Göre Bölgeler	Gayrisafi Katma Değer			Tarım			Sanayi			Hizmetler		
	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200
Türkiye	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
TRC1 Gaziantep	1.6	1.7	1.7	1.8	2.2	2.4	1.7	1.7	1.8	1.6	1.6	1.5
TRC2 Şanlıurfa	1.9	1.8	1.8	5.2	4.8	4.9	1.1	1.1	1.0	1.7	1.7	1.7
TRC3 Mardin	1.0	1.1	1.2	2.0	1.9	1.9	0.8	1.1	1.3	0.9	1.0	1.0

Kaynak: TÜİK, Ulusal Hesaplar, **http://www.tuik.gov.tr//ulusalhesapapp/bolgeselgskd. zul** Erişim Tarihi (20.08.2010)

Tablo 3'de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin alt bölgeler itibariyle Türkiye gayrisafi katma değerine katkısı ve gayrisafi katma değerde temel sektörlerin bölgesel payları görülmektedir. Bu çerçevede 2006 yılında Gaziantep alt bölgesinin ülke gayrisafi katma değerine katkısı % 1.7, Şanlıurfa alt bölgesinin % 1.8 ve Mardin alt bölgesinin % 1.2'dir. 2004-2006 döneminde gayrisafi katma değerin sektörel dağılımı incelendiğinde, her üç alt bölgede tarım ön plandadır. Sanayi sektörü % 1.8'lik pay ile Gaziantep alt bölgesinde ön plana çıkmaktadır. Hizmetler sektörünün gayrisafi katma değere en fazla katkı sağladığı alt bölge ise %1.7 ile Şanlıurfa'dır.

Bölgede kırsal nüfus (2009'da % 37.3) Türkiye ortalamasına (2009'da %35) oldukça yakındır. Kırsal kesimde ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Bölgede üretilen antepfıstığı, buğday, pamuk, keten, susam, nohut, zeytin, incir,

[9] **http://www.tuik.gov.tr//ulusal hesapapp/bolgeselgskd.zul** Erişim Tarihi (20.08.2010)

karpuz, kırmızı mercimek gibi ürünler, bölgede tarım ve tarıma dayalı sanayileşmeyi sağlayabilecek düzeydedir[10]. Özellikle küçükbaş hayvancılığın bölgede daha yaygın olması, süt ve süt ürünlerinin yanı sıra deri sanayinin gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Bölge yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Türkiye'de üretilen petrol ve fosfatın önemli bir kısmı bu bölgeden sağlanmaktadır[11]. Bu çerçevede fosfat, linyit ve ham petrol yatakları bölgenin sanayileşme çabalarını destekleyici unsurlar arasında görülebilir. Türkiye'nin ilk petrol rafinerisi olan Batman rafinerisi, kamunun bölgedeki önemli yatırımları arasında yer almaktadır.

2.1. Tarım Sektörünün Bölge Ekonomisindeki Yeri

Bölgede gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler ülke üretimine önemli katkılar sağlamaktadır. Özellikle bazı tarımsal ürünlerin önemli bir kısmı bölge tarafından karşılanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'de üretilen mercimeğin % 75'i, nohutun %43'ü, pamuğun %12'si, antepfıstığının %94'ü, üzümün %21'i ve narın %25'i, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde üretilmekte ve yetiştirilmektedir[12]. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tarım sektörü, Türkiye'nin gayri safi katma değerine önemli katkı sağlamaktadır. 2004-2006 döneminde özellikle Şanlıurfa alt bölgesinin katkısı, Mardin ve Gaziantep alt bölgelerine göre oldukça yüksektir. Ancak genel olarak tarımın bölge gayri katma değerine katkısı nispeten düşüktür.

Bölgede verimli ve geniş ovaların bulunmasına karşılık, yaratılan katma değerde tarımın payının arttırılamamasının önündeki en önemli engellerden biri elverişsiz iklim koşullarıdır. Diğer engeller ise bireylerin kendi ihtiyaçlarına yönelik üretim yapması (pazar ve sanayiye yönelik üretim yapılmaması), üretimde makine ve modern tekniklerin yeterince kullanılmaması, tarımsal eğitimin yetersiz olması, örnek tarımsal üretim faaliyetlerinin yaygınlaştırılamaması, gübre kullanımındaki eksiklik ve yanlışlıklar, tarımsal kredi kullanımının yetersiz olması şeklinde sıralanmaktadır[13]. Ayrıca bölgede önemli oranda topraksız kırsal nüfus (yaklaşık %30-40) bulunması da tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilemektedir.

Karasal iklim yapısının gerekli kıldığı sulu tarımın yaygınlaştırılmasında GAP önemli role sahiptir. GAP ile sulu tarıma geçilen bölgelerde ise tarımsal verimlilik ve katma değerde önemli artışlar görülmektedir. 1995 yılından itibaren sulamanın başladığı Şanlıurfa-Harran Ovası'nda 30.000 hektar alanda sulama öncesi kişi başına katma değer 596 dolar iken, 2006 yılında bu değer 859 dolara yükselmiştir. Bölgenin sulu tarıma açılmasıyla birlikte bölgedeki sanayi tesislerinin

[10] KOSGEB, **TRC1 Gaziantep Alt Bölgesi: Bölgesel Kalkınma Araştırma Raporu**, Ankara, 2005, s. 26-30. ; KOSGEB, **TRC2 Şanlıurfa Alt Bölgesi: Bölgesel Kalkınma Araştırma Raporu**, Ankara, 2006, s. 27-30,; KOSGEB **TRC3 Mardin Alt Bölgesi: Bölgesel Kalkınma Araştırma Raporu**, Ankara, 2006, s. 26-30.

[11] M.Ş. İmamoğlu, **Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ve Yakın Yöresinin Maden Yatakları Yönünden Değerlendirilmesi**, s. 87-91.
(http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/acadc62d67d78_ekpdf Erişim Tarihi: 12.06.2011)

[12] A. Özer, "GAP'a Eleştirel Bakış" **GAP ve Sanayi Kongresi Bildiri Kitabı**, TMMOB Makina Mühendisleri Odası, Diyarbakır, 1999, s. 378.

[13] Özer**, a.g.m.**, s. 381-382.

sayısı iki katına çıkmıştır. 2007 yılında GAP bölgesinde on kişiden fazla işçi çalıştıran 1.969 işletmede toplam 87.566 kişi istihdam edilmektedir[14]

GAP ile birlikte Harran Ovası'nda sulu tarımın yaygınlaşması önemli ekonomik getiri sağlamıştır. 1995-2003 döneminde Harran Ovası'nda sulu tarım alanları 4.04 kat artarken, toplam gayri safi bitkisel üretim değeri 7.52 kat, hektar başına gayri safi bitkisel üretim değeri 1.85 kat, kişi başına gayri safi üretim değeri ise 1.92 kat artış göstermiştir. Aynı dönemde katma değerde 8.57 kat, hektar başına katma değerde 2.11 kat ve kişi başına katma değerde ise 1.78 kat artış gerçekleşmiştir[15].

GAP; Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak ve Kilis illerini kapsayan, bölgenin topyekün sosyo-ekonomik kalkınmasını başka bir deyişle bölge halkının yaşam kalitenin yükseltilmesi ve diğer bölgelerle arasındaki kalkınmışlık farkının azaltılmasını amaçlayan bölgesel kalkınma projesidir[16]. Ancak proje kapsamında ortaya konulan hedeflerin önemli bir kısmı hala gerçekleşememiştir. Tarımsal kalkınma için önemli olan sulama projelerinin yaklaşık %80'ni tamamlanamamıştır[17]. GAP'ta sulama projelerinin dışındaki diğer ekonomik ve sosyal hedeflerin de istenilen ölçüde gerçekleştirilememesi, bölgenin ve Türkiye'nin tarımsal kalkınmasını olumsuz yönde etkilemektedir.

2.2. Bölgede Öne Çıkan Sanayi Sektörleri

Bölge sanayinde gıda ürünleri ve içecek imalatı sektörleri öne çıkmaktadır. Ayrıca bazı bölge illerinde plastik ve kauçuk, tekstil, madencilik ve taşocakçılığı, fabrikasyon metal ürünleri imalatı, bitkisel üretim, metalik olmayan diğer mineral ürünleri, kimyasal madde ve ürünleri de başlıca sektörler arasındadır.

Bölgenin en önemli kenti olan Gaziantep, "yeni sanayi odakları" kapsamında değerlendirilmektedir. İlde tekstil ürünleri imalatı, gıda ürünleri ve içecek imalatı, plastik ve kauçuk ürünleri imalatı öne çıkan sektörler arasındadır. Gaziantep'te, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin ürünleri toplanarak işlenmekte ve yurtiçi ve yurtdışı pazarlara sunulmaktadır[18]. 2001 yılında Gaziantep ilinin GSYİH'sının sektörel dağılımında, hizmetler sektörü %64.9'luk pay ile ilk sırada yer almaktadır. Sanayi sektörünün GSYİH'dan aldığı pay %24.1, tarımın payı ise %11'dir.

Ham petrol ve doğalgaz çıkarmada ilk sırada yer alan Batman'da bu sektöre dayalı sanayi gelişmiştir. 2001 yılında Batman'da sanayi sektörünün GSYİH'daki ağırlığı %34'tür. Diğer illerde sanayi sektörünün GSYİH'dan aldığı paylar ise Adıyaman %14, Kilis %11, Şanlıurfa %9, Diyarbakır %19, Mardin %6, Şırnak %3 ve Siirt %39'dur[19].

---

[14] GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı, **Güneydoğu Anadolu Projesi'nde Son Durum**, Şanlıurfa, 2010, s. 4.

[15] B. Karlı, "Güneydoğu Anadolu Projesi" **Türkiye'de Tarım**, Ed. Fahri Yavuz, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Ankara, 2005, s. 229.

[16] Ahmet İncekara, **Anadolu'da Yeni Turizm Olanakları Ve Bölgesel Kalkınmadaki Yeri**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2001-08, İstanbul, 2001, s. 31.

[17] GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı, **a.g.k.**, s. 7.

[18] DPT, **İllerde Öne Çıkan Sanayi Sektörleri**, Ankara, 2006, s.219.

[19] DPT, **İllerde… a.g.k. ,** s. 19-635

2.3. Bölgenin Sosyo-Ekonomik Kalkınmışlık Düzeyi

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE'nin) 1963 ve 1973[20] yıllarındaki çalışmaları ile Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT'nin) 1985, 1996 ve 2003 yıllarındaki çalışmalarında illerin sosyo-ekonomik kalkınmışlık düzeyleri çeşitli indeksler yardımıyla ortaya konulmuştur. DİE'nin 1973 yılındaki çalışmasında İstanbul, Ankara ve İzmir gibi gelişmiş iller sırasıyla 288, 178 ve 164 gibi indeks değerleri ile ilk üçte yer almaktadır. Buna karşılık Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Gaziantep'in indeks değeri 77, diğer bölge illerinin indeks değerleri ise 56'dan daha küçüktür. En düşük indeks değerine 19 ile Adıyaman sahiptir[21]. Ayrıca TESEV ve BM Kalkınma Programı'nın (2008) yapmış olduğu başka bir çalışma, bazı bölge illerinin insani gelişmişlik açısından Türkiye ve dünya ortalamasının altında olduğunu göstermektedir.

Tablo 4'e bakıldığında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi illerinde sosyo-ekonomik kalkınmışlık sıralaması açısından genel anlamda nispi bir gerilemenin olduğu görülmektedir. Bölgede tarım potansiyelinin yeterince değerlendirilememesinin yanı sıra sanayinin de gelişememesi bölge illerinin milli gelirden aldığı payın giderek düşmesine neden olmuştur.

Tablo 4: İllerin Sosyo-Ekonomik Kalkınmışlık Sıralaması (1973-2003)

İller	1963	1973	1985	1996	2003
Adıyaman	61	67	56	61	65
Diyarbakır	49	37	49	57	63
Gaziantep	14	18	-	25	20
Mardin	58	62	57	66	72
Siirt	41	42	58	68	73
Şanlıurfa	51	54	55	59	68
Batman	-	-	-	65	70
Şırnak	-	-	-	75	78
Kilis	-	-	-	-	-

Kaynak: Rıfat Dağ, **Doğu Ekonomisi**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, 1995, s. 50; UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Proğramı) ve TESEV (Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı), **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler**, 2008, s.15'ten alıntı.

[20] Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından hazırlanan **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı** adlı çalışmada, Türkiye'nin gelişmişlik düzeyinin indeks değeri 100 olarak kabul edilmiştir. İllerin gelişmişlik düzeyleri ise 12 bileşenden oluşan bileşik gelişme indeksi ile hesaplanmıştır. Bu bileşenler il içerisindeki kentsel nüfusun oranı, okuryazarlık oranı, yüksekokul mezunlarının oranı, tarımda çalışan nüfusun işgücü içerisindeki oranı, firma başına ortalama işçi sayısı, kişi başına ödenen gelir vergisi, 1km^2'ye düşen yol, 1 radyoya düşen kişi sayısı, yüz bin kişiye düşen hasta yatak sayısı, kişi başına katma değer, kişi başına sınai katma değer ve sanayide çalışan nüfusun işgücü içerisindeki payından oluşmaktadır. 100'ün üzerindeki değerler Türkiye ortalamasından daha yüksek bir gelişme düzeyini gösterirken, 100'ün altındaki değerler ülke ortalamasından daha düşük bir gelişme düzeyini ifade etmektedir.

[21] DİE, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara, 1973, s. 73-74.

DPT'nin 2003 yılındaki İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması'na bakıldığında, aslında göçün önemli sebeplerinden biri ortaya çıkmaktadır. Söz konusu çalışmada bölge istihdamında tarımın payının bazı illerde %70'lerin üstüne çıktığı belirtilmektedir. Bu durum, göçü tetikleyen nedenler arasında sayılmaktadır. Bölgede tarımın istihdamdaki payının (Tablo 5) yüksek olduğu illerde net göç değerlerinin de (Tablo 1) yüksekliği dikkati çekmektedir. Bölge illerinde, Gaziantep hariç, tarımın istihdamdaki payı, Türkiye ortalamasının (2000'de %48.38)[22] oldukça üstündedir. Bu durum, kişi başına yaratılan katma değerin düşüklüğüne ve gizli işsizliğe yol açmaktadır.

Tablo 5: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Temel Sektörlerin İstihdamdaki Payları (2000)

Düzey 3'e Göre Bölgeler	Tarım	Sanayi	Hizmetler
TRC11 Gaziantep	39.13	21.28	39.59
TRC12 Adıyaman	73.64	4.8	21.56
TRC13 Kilis	54.72	7.49	37.79
TRC21 Şanlıurfa	72.8	3.47	23.73
TRC22 Diyarbakır	63.86	3.82	32.32
TRC31 Mardin	69.92	2.37	27.71
TRC32 Batman	63.48	5.97	30.55
TRC33 Şırnak	46.56	1.85	51.59
TRC34 Siirt	56.87	2.58	40.55

Kaynak: DPT, **İllerin Ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması İllerin Gelişmişlik Sıralaması,** Ankara, 2003 verilerinden derlenmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi sağlık, eğitim ve imalat sanayi indeks değerleri[23] açısından Türkiye ortalamasının altında yer almaktadır. Bölge, Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesi içinde imalat, sanayi ve sağlık sıralamasında altıncı, eğitim sıralamasında ise yedincidir (Tablo 6). Düzey 2'ye göre yapılan

[22] DPT, **İllerin Ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması İllerin Gelişmişlik Sıralaması,** Ankara, 2003, s. 155.

[23] DPT (2003) imalat sanayi indeksini oluştururken, sekiz değişkene ilişkin veri setinden yararlanmıştır. Bunlar; sanayi iş kolunda çalışanların toplam istihdama oranı, organize sanayi bölgesi parsel sayısı, küçük sanayi siteleri iş yeri sayısı, imalat sanayi iş yeri sayısı, imalat sanayi yıllık çalışanlar ortalama sayısı, imalat sanayi kurulu güç kapasite miktarı, fert başına imalat sanayi elektrik tüketimi ile fert başına imalat sanayi katma değeridir. DPT (2003) sağlık sektörünün gelişmişlik düzeyini, beş değişkene dayalı olarak bir indeks yardımıyla hesaplamıştır. Bu değişkenler; bebek ölüm oranı, onbin kişiye düşen hekim sayısı, onbin kişiye düşen diş hekim sayısı, on bin kişiye düşen eczane sayısı ve onbin kişiye düşen hastane yatağı sayısıdır. DPT eğitim sektörünün gelişmişlik sıralamasında ise okur-yazar nüfus oranı, okur-yazar kadın nüfusun toplam kadın nüfusa oranı, üniversite bitirenlerin 22 ve üstü yaş nüfusa oranı, ilköğretimde okullaşma oranı, liseler okullaşma oranı ile mesleki ve teknik liseler okullaşma oranı değişkenlerini temel almıştır. İndeks değeri pozitif olduğunda ülke ortalamasının üstünde bir değer söz konusu iken, negatif değerler ülke ortalamasının altında bir düzeyi göstermektedir.

sıralamada Gaziantep alt bölgesi imalat sanayi açısından Türkiye ortalamasına yakın değerler alırken, eğitim ve sağlık açısından ortalamanın oldukça altında kalmıştır. Şanlıurfa alt bölgesi, 26 alt bölge arasında imalat sanayinde 22, sağlıkta 23 ve eğitimde 24. sıradadır. Mardin alt bölgesi ise bölgenin en düşük indeks değerine sahiptir.

Tablo 6: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde İmalat Sanayi, Sağlık ve Eğitim (2003)

	İmalat Sanayi		**Sağlık**		**Eğitim**	
	İndeks Değeri	**Sıra**	**İndeks Değeri**	**Sıra**	**İndeks Değeri**	**Sıra**
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	-0.86009	6(*)	-1.24992	6(*)	-1.428760	7(*)
TRC1 Gaziantep	**-0.07627**	**11(**)**	**-0.52266**	**21**	**-0.410150**	**19**
TRC11 Gaziantep	1.06361	7(***)	-0.00510	37	-0.25099	53
TRC12 Adıyaman	-0.58467	60	-0.86615	66	-0.60197	66
TRC13 Kilis	-0.63076	64	-0.65089	60	-0.15697	49
TRC2 Şanlıurfa	**-0.9494**	**22**	**-0.87898**	**23**	-1.653170	**24**
TRC21 Şanlıurfa	-0.54881	58	-0.76661	63	-2.10995	78
TRC22 Diyarbakır	-0.52514	53	-0.68696	61	-1.50337	73
TRC3 Mardin	**-1.01927**	**24**	**-1.44472**	**24**	-1.844260	**25**
TRC31 Mardin	-0.71096	68	-1.11637	71	-1.58331	74
TRC32 Batman	-0.60612	62	-1.42375	77	-1.46186	72
TRC33 Şırnak	-0.81602	80	-1.34016	76	-2.32063	81
TRC34 Siirt	-0.72349	69	-0.99157	69	-1.60835	75

Kaynak: DPT (2003), **İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması,** s. 118-131 verilerden derlenmiştir. (*) Sıralama coğrafi esaslı 7 bölgeye göre yapılmıştır. (**) Sıralama Düzey 2'deki 26 bölgeye göre yapılmıştır. (***) Sıralama Düzey 3'deki 81 ile göre yapılmıştır.

Bölgenin imalat sanayinde en yüksek indeks değerine sahip ili Gaziantep iken, en düşük değere sahip ili Şırnak'tır. Gaziantep, bölgenin diğer illeriyle karşılaştırıldığında, sağlık sektöründe de önde olmasına karşılık, Türkiye genelinde 37. sırada yer almaktadır. Sağlıkta en düşük indeks değerine sahip olan Batman 77. sıradadır. Eğitimde ise bölgenin en yüksek indeks değerine sahip olan Kilis, Türkiye

genelinde 49. sırada yer almaktadır. 2003 verilerine göre, eğitimde bölge ve Türkiye'nin en düşük performansına sahip ili Şırnak'tır (Tablo 6).

İllerin (bölgelerin) sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerinin hesaplanması ile ilgili Devlet Planlama Teşkilatı'nın yanı sıra başka çalışmalar da yapılmıştır. Son dönemde illerin sosyo-ekonomik kalkınmışlık düzeyi ile ilgili çalışmalardan bazıları Albayrak (2004), Göçer ve Çıracı (2003), Albayrak ve Diğerleri (2004), Albayrak (2005), Üstünışık (2007), Alkin, Bulu ve Kaya (2007) şeklindedir.

Göçer ve Çıracı (2003), illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerini belirleyen 30 değişken 3 faktör altında toplamıştır. TRC illerinin içinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi coğrafi bölgelere göre yapılan sıralamada altıncı sırada yer almaktadır. TRC Bölgesi, 12 Düzey 1 bölgesi arasında ise 10 uncu sıradadır. Çalışmada Gaziantep ikinci derecede gelişmiş iller arasında yer alırken, Kilis dördüncü derecede gelişmiş iller arasında, diğer iller ise beşinci derecede gelişmiş (en az gelişmiş) iller arasında yer almaktadır.

Albayrak, Kalaycı ve Karataş (2004)'a göre Güneydoğu Anadolu Bölgesi, yedi coğrafi bölge arasında sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından altıncı sırada yer almaktadır. Bölgenin başta eğitim, sağlık, istihdam, sanayi ve tarım gibi alanlarda Türkiye ortalamasının altında yer alması, bölgede kişibaşına milli gelirin de düşüklüğünü açıklamaktadır.

Albayrak (2005) illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyini iki farklı zaman kesitinde (1990-1994 ve 1995-2002) incelemiştir. 1990-1994 döneminde TRC Bölgesindeki bütün iller Türkiye ortalamasının altında yer alırken, 1995-2002 döneminde sadece Gaziantep Türkiye ortalamasının üstüne çıkabilmiştir. 1995-2002 döneminde Gaziantep Türkiye ortalamasının üstüne çıkmasına karşılık, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında bir sıra (38'den 39'a) gerilemiştir. Bu dönemde Gaziantep dışında diğer illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik indeks değerinde olumsuza doğru giden bir seyir söz konudur.

Özdemir ve Altıparmak (2005)'ın ampirik çalışmasında illeri soysal (sağlık ve eğitim göstergeleri ile ilk/orta öğretim okullaşma oranı) ve ekonomik (mali ve imalat sanayi göstergeleri) gelişmişlik düzeyleri olarak iki ana başlık altında ele almıştır. Sağlık ve eğitim göstergeleri ile ilgili sıralamada bütün bölge illeri Türkiye ortalamasının altında iken, ilk ve orta öğretimde okullaşma oranında ise sadece Diyarbakır ve Şanlıurfa Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Ekonomik gelişmişlikte (mali ve imalat sanayi göstergelerinde) sadece Gaziantep Türkiye ortalamasının üstünde yer almıştır. Bölgenin diğer illeri özellikle mali göstergelerde son sıralarda yer alırken, imalat sanayi göstergelerindeki sıralamada durumları nispeten daha iyidir[24].

Üstünışık (2007) çalışmasında illeri sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ile ilgili olarak beş ayrı gruba ayırmıştır. Elde edilen sonuçlar, DPT (2003) ile önemli ölçüde benzerlikler göstermektedir. Her iki çalışmada da Gaziantep ikinci derecede

[24] Ali İhsan Özdemir- Aytekin Altıparmak, "Sosyo-Ekonomik Göstergeler Açısından İllerin Gelişmişlik Düzeyinin Karşılaştırmalı Analizi", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 24, Ocak - Haziran 2005, s.101-108.

gelişmiş iller arasındadır. Ayrıca üçüncü derecede gelişmiş iller arasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinden herhangi bir il bulunmamaktadır. Ancak Üstünışık (2007)'ın çalışmasında dördüncü derecede gelişmiş iller arasında TRC bölgesini temsilen sadece Kilis vardır. DPT (2003)'nin sınıflamasının aksine dördüncü derecede gelişmiş iller arasında yer alan Diyarbakır ve Adıyaman, diğer bölge illeri ile birlikte beşinci gruptadır.

Alkin, Bulu ve Kaya (2007) ise iller arasında rekabetin temel belirleyicileri olarak dört ana değişken ve bunlara bağlı alt değişkenleri belirlemiştir. Bunlar; beşeri sermaye ve yasam kalitesi (11 alt değişken), markalaşma becerisi ve yenilikçilik (4 alt değişken), ticaret becerisi (12 alt değişken) ve erişebilirliktir (9 alt değişken). Bu değişkenler yardımıyla geliştirilip hesaplanan endeks değeri, eğer 100'e yaklaşıyorsa ilin rekabetçilik seviyesi yükselmekte, aksine 100'den uzaklaşıyorsa ilin rekabetçilik düzeyi düşmektedir. Hesaplanan endeks değerlerine göre İstanbul (90.06), Ankara (59.99) ve İzmir (58.69) ilk üç sırayı almıştır. Rekabetçilik sıralamasında 36.56'lık endeks değeri ile ilk 8'de yer alan Gaziantep, Türkiye ve TRC bölgesi ortalamasına göre yüksek rekabetçilik düzeyine sahiptir. Batman, Adıyaman, Şanlıurfa, Mardin, Kilis, Siirt ve Diyarbakır endeks değeri 10 ile 20 arasında iken, Şırnak'ın endeks değeri 9.23'dür. Rekabetçilik düzeyinin yüksekliği özellikle özel sektör yatırımları için önemlidir. TRC Bölgesinde özel sektör yatırımlarının Gaziantep'te toplanmasının bir nedeni de ilin sahip olduğu rekabet düzeyidir[25].

Yıldız, Sivri ve Berber (2010)'e göre illerin gelişmişlik düzeyleri ile coğrafi konumları arasında ilişki bulunmaktadır. Ekonomik ve sosyal gelişmişlik sıralamasında önde olan iller Türkiye'nin batısında, sıralamanın sonlarında bulunan iller ise doğusunda yer almaktadır. Çalışmada illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri Temel Bileşenler Analizine dayalı olarak hesaplanmış ve DPT (2003) araştırma sonuçları ile karşılaştırılmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi illerinin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasına ilişkin bulgular şöyledir: Batman gelişmişlik sıralamasında göreli konumun yükseltirken, Siirt ve Şırnak sıralamadaki mevcut konumlarını korumuşlardır. Bölgenin diğer illerinde farklı düzeylerde olmakla birlikte bir gerileme tespit edilmiştir.

6. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Kalkınmasında Kamu Yatırımlarının Rolü

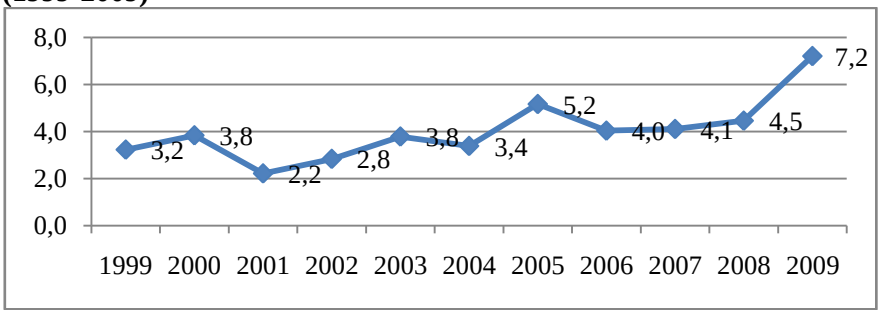
Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye nüfusunun yaklaşık %10'nunu oluşturduğu dikkate alındığında, bölgenin kamu yatırımlarından almış olduğu pay, nüfusuna oranla daha düşük düzeydedir. Bölgede kişi başına kamu yatırımları Türkiye ortalamasının oldukça gerisindedir[26]. Ancak son yıllarda bölgenin kamu

[25] Kerem Alkin ve diğerleri, İller Arası Rekabet Endeksi: Türkiye'deki İllerin Rekabetçilik Seviyelerinin Göreceli Olarak Ölçülebilmesi İçin Bir Yaklaşım, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:11 Bahar 2007/2 s.231.

[26] UNDP-TESEV, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler**, İstanbul, 2008, s. 15.

yatırımlarından aldığı pay, nispeten artmıştır. Bölgenin kamu yatırımlarından aldığı pay, 2000 yılında % 3.8 iken, 2009'da %7.2'ya yükselmiştir (Şekil 1).

Şekil 1: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Kamu Yatırımlarındaki Payı (1999-2009)

Kaynak: DPT, Kamu Yatırımları, **http://www.dpt.gov.tr/kamuyat/program. html** Erişim Tarihi (17.08.2010)

Bölgede kamu yatırımlarının yetersizliğinin yanı sıra kamu imalat sanayi yatırımları da, Tablo 7'de görüldüğü gibi, yok denecek kadar azdır. Bu ise bölgesel kalkınmada önemli bir unsur olan sanayinin rolünü zayıflatmaktadır. 1999-2009 dönemine ilişkin kamu yatırımları incelendiğinde, tarımın kamu yatırımlarındaki payının ortalama %20'ler düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir. GAP kapsamında yer alan çeşitli sulama ve arazi toplulaştırma projelerine yönelik artan ödenekler nedeniyle tarımın kamu yatırımlarından aldığı pay, 2004 ve 2009 yıllarında yaklaşık % 36 ile en yüksek düzeye ulaşmıştır.

2002 yılına kadar bölgeye yapılan kamu yatırımlarının yaklaşık yarısı diğer kamu hizmetlerine yönelik olmuştur. 2003 yılından sonra diğer kamu hizmetlerinin payı önemli ölçüde azalmış, 2009 yılında %11.07'ye gerilemiştir. Buna karşılık eğitim ve sağlık hizmetlerinin payında dikkate değer artışlar söz konusudur. 2000 yılında eğitim ve sağlık sektörlerine yönelik yatırımların toplam kamu yatırımlarındaki payı yaklaşık %10'lar düzeyinde iken, bu oran 2001-2005 yılları arasında ortalama %17 düzeyine yükselmiştir. 2006 yılından sonra eğitim ve sağlık sektörü, bölge kamu yatırımlarından giderek daha fazla pay almıştır. 1999-2009 dönemi dikkate alındığında, eğitim ve sağlık sektörü toplamının kamu yatırımları içerisindeki payı 2007 yılında %38 ile en yüksek düzeye ulaşmıştır. Eğitim ve sağlık sektörü yatırımlarının payındaki artış orta ve uzun vadede bölgenin beşeri sermaye oluşumunu gerçekleştirerek, bölgesel kalkınmaya olumlu katkı sağlayacaktır.

Tablo 7: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Kamu Yatırımlarının Sektörel Dağılımı (%)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Tarım	15.1	13.2	24.3	18.6	34.8	36.3	19.9	12.6	10.0	9.2	36.8
Maden.	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	6.2	7.2	8.4	12.1	9.6
İmalat	0.8	2.2	0.7	1.1	1.8	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0
Enerji	13.1	14.4	10.2	5.4	8.9	12.8	23.7	21.7	21.3	19.1	10.6
Ulaş. ve Haberleş.	2.4	6.1	5.4	5.2	5.7	6.3	4.0	9.1	5.6	8.2	8.8
Turizm	0.0	0.1	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0
Konut	0.3	0.4	0.8	0.5	0.4	2.4	0.8	0.4	1.4	1.9	1.0
Eğitim	6.4	5.4	12.2	9.1	7.0	8.5	12.6	14.8	18.3	16.7	15.0
Sağlık	5.1	5.4	9.3	7.2	8.9	8.1	9.0	16.4	19.8	13.6	7.0
Diğ. Kamu Hizmet.	56.4	52.9	36.9	52.9	32.5	25.3	23.5	17.7	15.1	19.2	11.1

Kaynak: DPT, Kamu Yatırımları, **http://www.dpt.gov.tr/kamuyat/program. html** Erişim Tarihi (17.08.2010)

Bölgesel kalkınmaya yönelik yaklaşımlar incelendiğinde altyapı ve kurumsal yapının bölge kalkınmasındaki önemi açıktır. Bu çerçevede özellikle bölgede üretilen mal ve hizmetlerin pazara ulaşımını sağlayan ulaştırma ve haberleşme yatırımları ön plana çıkar. Bölgede ulaştırma ve haberleşme yatırımlarının toplam kamu yatırımlarındaki payı 1999 yılında %2.42 ile oldukça düşük düzeyde iken, bu oran 2006 yılında % 6.3'e, 2009 yılında ise % 8.9'a yükselmiştir. Bölgenin ulaştırma ve haberleşme altyapısının iyileşmesi, lojistik maliyetlerin azalmasına ve pazara erişimin kolaylaşmasına katkı sağlayacaktır. Böylece hem iç hem de dış ticaretin önündeki önemli bir engel ortadan kalkacaktır.

Bölgenin (kısmen Gaziantep bölgesi hariç) içinde bulunduğu şartlar (başta terör olmak üzere sosyal ve ekonomik olumsuzluklar), mevcut ekonomik potansiyelin değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Söz konusu olumsuzluklar, bölgenin kalkınması için özel sektöre verilen desteklerden istenilen sonuçların alınmasını da engellemektedir. Mevcut durum, yatırımlar konusunda bölgede kamunun ağırlığının daha da arttırılmasını gerekli kılmaktadır. Kamu yatırımlarının gelir sağlayıcı ve istihdam yaratıcı etkileri de dikkate alındığında, bölge için bu yatırımların önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Kamu yatırımlarındaki artışlar, hem özel sektör için iyi bir işaret olacak hem de bölgenin kalkınmasında çarpan ve hızlandıran etkisini arttıracaktır. Bu noktada kamunun ekonomiye müdahalesine yönelik eleştirilerin olması ise doğaldır. Fakat günümüzün gelişmiş liberal

ekonomilerinde (AB'de[27]) bile devletin üretken kamu yatırımlarıyla geri kalmış bir bölgeye (bazen bizzat üretici olarak) doğrudan müdahalesi görülmektedir[28].

7. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Ulaştırma Yatırımları

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan illerin Türkiye'nin gelişmiş illerine ve gelişmiş ülke pazarlarına uzaklığı, üretilen mal ve hizmetlerin pazarlama maliyetlerini arttırmaktadır. Bölgenin İstanbul'a en yakın ili Gaziantep (1.126 km), en uzak ili ise Şırnak'tır (1.629 km)[29]. Fiziki uzaklığın fazla olması, ürünlerin pazara ulaşımında zaman ve maliyet açısından olumsuzlukları da beraberinde getirmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik ulaştırma ve haberleşme yatırımlarının 1999 yılından sonra önemli ölçüde arttığı görülmektedir (Tablo 7). 2002'ye kadar olan dönemde bölünmüş yol uzunluğu 332 km iken, 2009'da 1.610 km'ye ulaşmıştır[30]. Özellikle bölünmüş yol çalışmalarının yanı sıra köprü yapımı, bakım, onarım ve iyileştirme çalışmalarının giderek artması bölgede ulaşım standartlarının yükselmesine katkı sağlamaktadır. Her ne kadar karayolu ulaştırmasına yönelik altyapının iyileştirilmesi zaman ve maliyet açısından rahatlama sağlasa da, söz konusu uzaklık yine de önemli bir dezavantajdır.

Havayolu ulaştırması açısından bakıldığında bölgede Şırnak dışında her ilde havaalanı bulunmaktadır. Bölgede havayolu ile yük taşımacılığının yaygınlaşması, hem bu hizmeti sağlayanlar hem de bu hizmetten faydalananlar açısından söz konusu ulaşım şeklinin rantabl olmasına bağlıdır. Havayolu taşımacılığı zaman açısından kolaylık sağlasa da, ürünlerin taşıma maliyetlerinde önemli artışlara sebep olmaktadır. Bu nedenle bölge, üretimde maliyet avantajına sahip olduğu ürünleri, Türkiye'nin gelişmiş bölgeleri ile dünya pazarlarına ulaştırmakta çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır.

Bölgenin ekonomik ve sosyal kalkınmışlık seviyesinin yükselmesi, günümüzde yüksek maliyetli olarak görülen havayolu taşımacılığına yönelik talebi arttıracaktır. Artan talep ile birlikte söz konusu hizmeti sunan işletmelerin sefer

---

[27] AB'ye bakıldığında bölgesel politika kapsamında, Birlik içindeki geri kalmış bölgelere yönelik çeşitli önlemler uygulanmaktadır. Söz konusu önlemler kapsamında; ulaştırma, enerji şebekeleri, haberleşme bağlantıları, su kaynakları, atık su yönetimi, altyapı faaliyetlerini geliştirme sayılabilir. Ayrıca özellikle az gelişmiş bölgelerde zenginlik ve istihdamın temeli olarak görülen Küçük ve Orta Boy İşletmelere (KOBİ'lere) destekler verilmektedir. İnsan kaynaklarını geliştirmek, işsizlikle mücadele etmek, emek piyasasına gençlerin ve kadınların uyumunu sağlamak, hava ve su kirliliğinin yanı sıra diğer çevre sorunlarına çözüm aramak, ülkeler ve bölgeler arasındaki teknoloji farklarının giderilmesini sağlamak gibi çeşitli konularda az gelişmiş bölgelere yönelik yatırımlar teşvik edilmekte ve desteklenmektedir. Devlet, altyapı ve modernizasyona ağırlık vererek, yerli ve yabancı yatırımcıları geri kalmış bölgelere yönlendirmeye çalışmaktadır. Detaylı bilgi için bakınız. Milli Güvenlik Kurulu (MGK) Genel Sekreterliği, **Türkiye Bölge Planlamasının Evreleri**, Ankara. 1993, s. 410.

[28] Bülent Açma, **Gelişmiş Ülkelerin Azgelişmiş Bölgelerinin Geliştirmeyi Amaçlayan Politikaların İncelenmesi ve GAP Örneği**, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 1991, s. 60.

[29] http://www.illerarasimesafe.com Erişim Tarihi: 12.06.2011

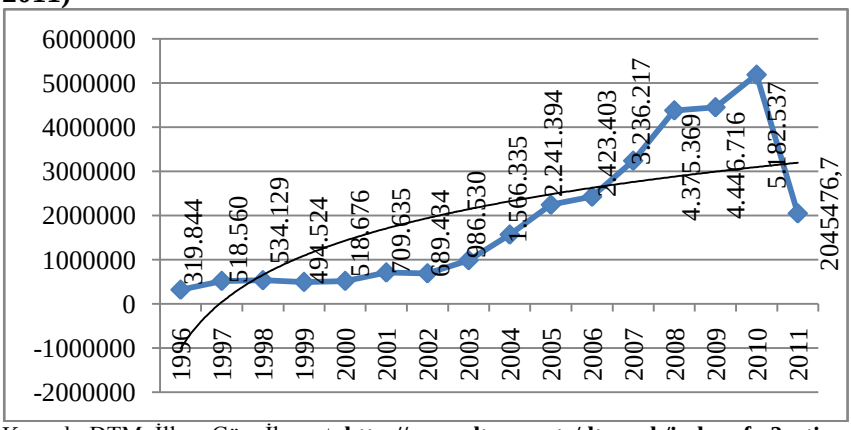
[30] Karayolları Genel Müdürlüğü (KGM), **http://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/ SiteTr /Iller/Illeraspx** Erişim Tarihi (06.04.2010).

başına düşen doluluk oranlarını yükselecektir. Bu durumun yolcu ve yük taşıma fiyatlarına olumlu yansıması ve dolayısıyla taşıma maliyetlerini düşürmesi beklenebilir. Bu bağlamda bölgeye yönelik ulaştırma yatırımlarının artması bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasına olumlu yönde yansıyacaktır.

8. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin İhracatı

Bölge ihracatı, Şekil 2'de görüldüğü gibi, 1996-2002 döneminde 1 milyar doların altında kalmıştır. 1996'da yaklaşık 320 milyon dolar olan bölge ihracatı %115'lik artışla 2002'de yaklaşık 689 milyon dolara ulaşmıştır. Bölge ihracatı 2002'den sonra hızlı bir artış trendi yakalamış, 2002-2010 döneminde %652 artışla yaklaşık 5.182 milyon dolara yükselmiştir. Ancak 2009'da Küresel Kriz'in de etkisiyle bölge ihracatı bir önceki yıla göre pek fazla değişim göstermemiştir. Türkiye'nin 2009 yılı ihracatı bir önceki yıla göre yaklaşık 30 milyar dolar azalmasına karşılık, bölge ihracatı artmıştır. 1996-2010 döneminde bölge ihracatı yaklaşık % 1520 artmıştır. DTM verilerine göre, 2011 Ocak-Nisan döneminde bölge ihracatı 2.045 milyon dolar, Türkiye'nin toplam ihracatı ise 43.337 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

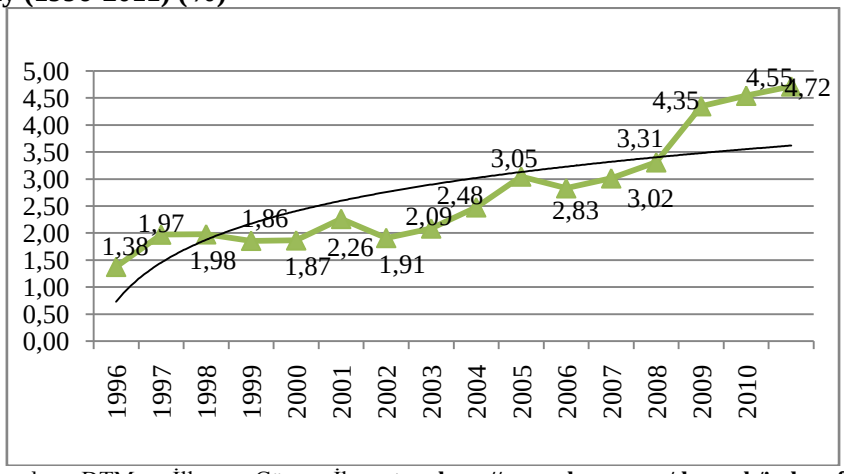
Şekil 2: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin İhracatının Gelişimi (1996-2011)

Kaynak: DTM, İllere Göre İhracat, **http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action =detayrk&yayinID=1116& icerik ID= 1225&dil=TR** Erişim Tarihi (21.06.2011)

Şekil 3'de görüldüğü gibi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye ihracatı içindeki payı 1996-2010 döneminde genel olarak artış eğilimi göstermiştir. Bölgenin Türkiye ihracatındaki payı 1996'da %1.38, 2002'de %1.91 ve 2010'da %4.55 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisinde Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinden sonraki nispeten istikrarlı dönem, bölgenin ihracat performansını olumlu etkilemiştir. İkinci Körfez Savaşı'ndan sonra Ortadoğu'nun nispeten istikrara kavuşması da bölgenin ihracatına olumlu yansımıştır.

Şekil 3: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye İhracatından Aldığı Pay (1996-2011) (%)

Kaynak: DTM, İllere Göre İhracat, **http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detayrk&yayinID=1116& icerik ID= 1225&dil=TR** Erişim Tarihi (21.06.2011)

8.1. Bölge İhracatında İllerin Payı

Bölge ihracatında Gaziantep ilinin payı oldukça önemlidir. Tablo 8'de görüldüğü gibi 1996 yılında bölge ihracatının yaklaşık %70'i, 2010 yılında ise yaklaşık %68'i Gaziantep'ten gerçekleştirilmiştir. Bu ili, yaklaşık %12 ile Şırnak ve %11 ile Mardin izlemektedir. Bölgenin önemli illerinden Şanlıurfa ve Diyarbakır'ın bölge ihracatından aldığı paylar, sırasıyla %3.48 ve %3.27'dir. Adıyaman, Batman ve Kilis'in ihracattaki payları ise oldukça düşük düzeydedir.

1996-2010 dönemi dikkate alındığında, Gaziantep bölge ihracatındaki ağırlığını korumasına rağmen, ilin bölge ihracatından aldığı payda son yıllarda nispi bir gerileme söz konusudur. Mardin, Şanlıurfa ve Şırnak'ın ise bölge ihracatındaki payları artmıştır. Batman ve Kilis'in paylarında 1996'ya göre önemli düşüşler gerçekleşmiştir. Diğer illerin paylarındaki değişimler ise kayda değer değildir.

Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa bölgenin eski yerleşim ve ticaret merkezleri olmalarına karşılık, ihracatta Gaziantep'in ön plana çıkmasında ekonomik ve sosyal gelişmişliğin yanı sıra güvenlik endişesinin olmaması önemli bir belirleyicidir. Özellikle ekonomik ve sosyal gelişmişliğe bağlı olarak il, imalat sanayi kurulu güç kapasitesi ve istihdamın sektörel dağılımı bakımından bölgenin diğer illerine göre farklılık göstermektedir. Gaziantep'e yönelik sanayi yatırımlarındaki artışta, kümelenmenin (yığılmanın) sağlamış olduğu pozitif dışsal faydaların yanı sıra, bölgenin Ortadoğu pazarına açılan bir kapı olması önemli faktörlerdir. İle yönelik yatırımlarda ihracat ağırlıklı sektörler ilk sıralardadır. Gaziantep Sanayi Odası'nın yayınladığı rapora göre, Gaziantep en fazla ihracat yapan altıncı il olmanın yanı sıra, ihracatta ürün çeşitliliği ve yenilikçi ürünleriyle de öne çıkmaktadır[31].

[31] Gaziantep Sanayi Odası (GSO), Gaziantep İhracatının Yüzde 93'ü Sanayi Ürünü**,** **http://www.gso.org.tr/?gsoHaberID=2061** Erişim Tarihi (09.11.2010).

Tablo 8: Bölge İhracatının Düzey 2 ve 3'e Göre Yüzde Dağılımı (1996-2010)

	YILLAR								
	1996	**1998**	**2001**	**2002**	**2004**	**2006**	**2008**	**2010**	**2011(*)**
G.Antep (Düzey 2)	**74.21**	**86.11**	**85.80**	**91.40**	**84.24**	**77.99**	**76.10**	**69.76**	**69.51**
Gaziantep	70.33	82.88	84.49	89.86	82.70	76.66	74.32	67.93	67.79
Adıyaman	1.27	1.09	0.73	1.17	1.34	1.00	1.34	1.38	1.29
Kilis	2.61	2.14	0.58	0.36	0.20	0.33	0.44	0.45	0.43
Ş.Urfa (Düzey 2)	**6.35**	**5.06**	**4.10**	**2.00**	**3.15**	**4.65**	**5.25**	**6.54**	**5.13**
Şanlıurfa	1.50	1.28	2.99	1.01	0.94	1.89	3.21	3.35	2.73
Diyarbakır	4.85	3.79	1.11	0.99	2.22	2.76	2.04	3.19	2.40
Mardin (Düzey 2)	**19.45**	**8.83**	**10.10**	**6.60**	**12.61**	**17.35**	**18.65**	**23.70**	**25.36**
Mardin	8.94	4.42	8.52	3.39	4.68	7.89	9.83	10.90	10.68
Batman	1.24	0.15	0.14	0.09	0.99	0.74	0.29	0.52	0.59
Şırnak	9.25	4.17	1.40	3.07	6.78	8.68	8.52	12.07	13.79
Siirt	0.02	0.08	0.05	0.05	0.16	0.04	0.02	0.22	0.30

Kaynak: DTM, İllere Göre İhracat, **http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detayrk&yayinID=1116&icerikID=1225&dil=TR** Erişim Tarihi (22.06.2011) verilerine göre hesaplanmıştır. (*)Ocak-Nisan dönemi verilerine göre hesaplanmıştır.

8.2. Bölge İhracatında Sektörlerin Payı

Bölge ihracatının sektörel dağılımı incelendiğinde, ihracatta yapısal bir değişim göze çarpmaktadır. 1996-2010 döneminde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ihracatında tarımın payı azalırken, sanayinin payı hızla artmıştır. İhracatta tarımın payının azalmasında en önemli etken, canlı hayvan, su ürünleri ve mamulleri ihracatındaki keskin düşüştür. Bu sektörün ihracattaki payı 1996'da %15.80 iken, 2010 yılında %0.73' e gerilemiştir (Tablo 9). Aynı şekilde hububat, bakliyat, yağlı tohum ve mamulleri ile kuru meyve ve mamulleri ihracatındaki düşüşler, tarım ürünleri ihracatını olumsuz yönde etkilemiştir.

Tablo 9: Güneydoğu Anadolu Bölgesi(*) İhracatının Sektörel Dağılımı 1996-2010 (%)

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010
I. TARIM	**62.80**	**42.20**	**29.61**	**25.40**	**26.29**	**26.56**	**32.83**	**28.68**
A.Bitkisel Ürünler	46.90	39.87	28.86	22.86	25.01	24.70	30.57	23.79
Hububat, Bakliyat Yağlı Tohum ve Mamülleri	35.00	24.80	15.20	11.31	15.83	17.80	23.59	17.35
Kuru Meyve ve Mamulleri	10.90	9.00	8.78	11.13	8.23	5.89	5.34	4.05
B. Hayvansal Ürünler	15.80	2.22	0.33	2.31	0.40	0.21	0.20	0.73
Canlı Hayvan, Su Ürünleri ve Mamulleri	15.80	2.22	0.33	2.31	0.40	0.21	0.20	0.73
C. Ağaç ve Orman Ürünleri	0.09	0.11	0.43	0.23	0.89	1.66	2.06	4.16
II. SANAYİ	**37.10**	**57.79**	**70.32**	**74.59**	**73.60**	**73.35**	**66.89**	**70.42**
A. Tarıma Dayalı İşlenmiş Ürünler	31.60	48.23	54.16	64.82	57.54	48.58	43.25	36.94
Tekstil ve Hammaddeleri	21.90	32.93	37.90	43.00	36.02	27.78	22.55	18.67
Halı	9.60	14.80	15.53	21.70	20.72	20.30	20.39	17.51
B. Kimyevi Maddeler ve Mamulleri	1.40	4.36	5.22	1.39	3.58	10.18	9.60	9.40
C. Sanayi Mamulleri	4.10	5.20	10.95	8.39	12.48	14.59	14.04	24.09
Hazır Giyim ve Konfeksiyon	2.40	3.44	6.40	7.25	7.16	5.66	4.44	4.39
Demir Çelik Ürünleri	0.02	0.05	0.54	0.10	0.59	0.32	0.43	7.26
Çimento ve Toprak Ürünleri	1.40	0.46	1.73	0.12	1.33	5.85	6.41	7.67
III. Madencilik	0.00	0.01	0.07	0.01	0.11	0.09	0.28	0.90

Kaynak: Güneydoğu Anadolu İhracatçı Birlikleri (GAİB), Sektörel Bazda Rapor, **http://www.gaib.org.tr/** Erişim Tarihi (20.08.2010) verilerine göre hesaplanmıştır. (*) GAİB verilerine Malatya ve Kahramanmaraş illeri de dahildir.

1996-2010 döneminde ihracatta sanayi ürünlerinin payı, yaklaşık olarak %31'den %70'e yükselmiştir. Sanayi ürünleri ihracatında tarıma dayalı işlenmiş ürünler ağırlığını korumaktadır. Tekstil ve hammaddelerine ek olarak halı ihracatındaki önemli oranda artış, sanayinin bölge ihracatındaki payının artmasında etkili olmuştur. Kimyevi maddeler ve mamulleri ile çimento ve toprak mamulleri ihracatlarındaki ciddi artışların yanı sıra hazır giyim ve konfeksiyondaki artışlar da ihracatta sanayinin payını yükseltmiştir. 2010 yılında demir çelik ürünleri

ihracatındaki ciddi artışla birlikte sektörün bölge ihracatındaki payı %7.26'ya yükselmiştir.

8.3. Bölgenin İhracat Pazarları

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden pek çok ülke ve serbest bölgeye ihracat yapılmaktadır. İhracat yapılan ülke ve serbest bölgelerin sayısı, 2008 yılında 167 iken 2010 yılında 184'e yükselmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden en fazla ihracat yapılan ülkeler sıralamasında Irak birinci sıradadır. Tablo 10'da görüldüğü gibi Irak'ı; Suriye, İtalya, S. Arabistan ve ABD izlemektedir. 1997-2010 döneminde bölge ihracatındaki ilk on ülkenin toplam ihracattaki payı, %80'den %70.6'ya düşmüştür. Bu gelişme ihracatta pazar çeşitliliğinin nispeten arttığını göstermektedir. 2010 yılında ihracat yapılan ilk 15 ülkenin toplamdaki payı ise yaklaşık %77'dir.

Tablo 10: Bölge İhracatında İlk On Ülke ve Yüzde Payları (1997-2010)

Ülke	1997	Ülke	2001	Ülke	2005	Ülke	2010
Irak	40.8	Irak	20.5	Irak	35.2	Irak	44.3
Suriye	10.9	İtalya	10.2	İtalya	5.4	Suriye	4.4
İtalya	6.0	Almanya	5.5	Almanya	4.4	İtalya	4.0
S.Arabistan	4.9	Suriye	5.4	S.Arabistan	4.2	S. Arabistan	3.4
Kazakistan	4.8	S.Arabistan	4.5	ABD	4.2	Almanya	3.2
Lübnan	3.6	İngiltere	4.5	Rusya	3.2	ABD	3.2
ABD	2.7	ABD	4.2	Polonya	2.6	Rusya	2.3
Almanya	2.3	Lübnan	3.2	Romanya	2.5	İngiltere	2.1
Özbekistan	2.1	Fransa	2.9	Suriye	2.3	Polonya	1.9
Kırgızistan	2.0	İsrail	2.8	İngiltere	2.1	İran	1.7
Toplam	**80.0**	**Toplam**	**63.6**	**Toplam**	**66.0**	**Toplam**	**70.6**

Kaynak: GAİB, Ülke Bazında İstatistik **http://www.gaib.org.tr/** Erişim Tarihi (20.08.2010) verilerine göre hesaplanmıştır.

Güneydoğu Anadolu İhracatçı Birlikleri'nin (GAİB) ülke bazındaki istatistiki verileri bölge ihracatında Ortadoğu ülkelerinin önemli bir pazar olduğunu göstermektedir. Bölge ihracatında Ortadoğu ülkelerinin ağırlıkta olması, ihracatı söz konusu ülkelerdeki gelişmelere bağlı kılmaktadır. Ancak 1997-2002 döneminde bölge ihracatında Ortadoğu ülkelerinin payı azalırken, AB ülkelerinin payı %18'den %40'a yükselmiştir. 1997'de Ortadoğu ülkelerinin payının yüksek çıkmasında BM Güvenlik Konseyi'nin Irak'a yönelik ambargoyu geçici olarak kaldırması etkili olmuştur. 2003-2010 döneminde ise ihracatta Ortadoğu ülkelerinin payı artarken, AB ülkelerinin payı nispeten azalmıştır. GAİB'in ülke bazındaki istatistiklerine dayalı olarak tarafımızca yapılan hesaplamalarda, 2010 Ocak-Eylül döneminde bölge ihracatının yaklaşık %59'u Ortadoğu, %19'u AB, %6'sı Afrika ve %2.8'i Asya ve Okyanusya ülkelerine yapıldığı tespit edilmiştir.

Irak'ın yeniden yapılanma sürecine girmesi, Suriye ile yakınlaşmanın her alanda artması ve diğer Ortadoğu ülkelerinin ithalat eğiliminin yüksek olması, bölge ihracatında Ortadoğu ülkelerinin payının artmasının temel sebepleri arasında sayılabilir.

Bölgenin en önemli ihracat pazarı olan Irak'ın toplam bölge ihracatındaki payı 1997 yılında %40.8 iken, 1999 yılında %20'ye, 2002 yılında ise % 8'e gerilemiştir. Ortadoğu'daki (özellikle Irak'taki) istikrarsızlıklar, bölgenin ihracatını olumsuz yönde etkilemektedir. Birinci ve İkinci Körfez Savaşları'nın yanı sıra Irak'a uygulanan ekonomik ambargo, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ihracat pazarlarını daraltmıştır.

6 Ağustos 1990 tarih ve 661[32] sayılı BM Güvenlik Konseyi Kararına istinaden Irak'a yönelik uygulanan ekonomik ambargo Türkiye'nin Irak'a ihracatını ortadan kaldırmıştır. 14 Nisan 1995'de BM Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu 986[33] sayılı Karar (*BM Petrol Karşılığı. Gıda. İlaç ve İnsani İhtiyaç Maddeleri Programı*) ise Irak'a gıda karşılığı petrol ihracatı olanağı sağlamıştır. Bu Karar'ın yürürlüğe girdiği 1997 yılında, Tablo 11'de görüldüğü gibi, Türkiye'nin Irak'a yapmış olduğu ihracatın %90'ı hububattan oluşmuştur.

İkinci Körfez Savaşı'nın ardından (2002'den sonra), Irak'a yapılan ihracatın tekrar artış eğilimine girdiği ve hızla yükseldiği görülmektedir. GAİB'in ülke bazındaki istatistiklerine göre Irak'ın bölge ihracatından aldığı pay, 2002 yılında % 8, 2010 yılında ise %45'ler düzeyine ulaşmıştır. Bu artışta ilk yıllarda hububatın önemli bir ağırlığı söz konusu iken, daha sonraki yıllarda hububatın yanında tekstil de önemli bir ihracat kalemi olarak ön plana çıkmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli ihracat pazarı olan Irak'a, tarım ve tarıma dayalı sanayi ürünleri satılmaktadır.

[32] **http://govt.eserver.org/gulf-war/un-resolutions-660-666.txt** Erişim Tarihi (12.12.2011)

[33] **http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/109/88/PDF/N9510988.pdf?OpenElement** Erişim tarihi (12.12.2011)

Tablo 11: Irak'a Yapılan İhracatta Sektörlerin(*) Payı 1997-2010 (%)

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2005	2007	2009	2010
Genel	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Tekstil ve Hammadde.	1.0	5.2	1.9	4.2	5.8	12.2	12.6	36.1	41.3	42.5	31.9
Halı	0.0	0.0	0.00	0.0	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Hub., Bak., Yağlı Tohum Mamul.	90.7	67.8	40.6	47.6	52.4	67.3	42.2	40.2	37.8	31.4	23.1
Su Ürünleri ve Hayvansal Mamul	0.5	0.2	0.01	0.04	0.05	0.17	0.61	0.16	0.50	0.51	1.86
Kuru Meyve ve Mamulleri	0.1	0.3	0.1	0.2	0.7	0.23	0.22	0.30	0.69	0.18	0.18

Kaynak: GAİB, Ülke Bazında İstatistik, **http://www.gaib.org.tr/** Erişim Tarihi (20.08.2010) verilerine dayalı olarak hesaplanmıştır (*) Tablo, Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki çeşitli ihracatçı birliklerin verileri temel alınarak oluşturulmuştur. Tablo'ya GAİB Genel Sekreterliği'nin verileri, sektörel ayırım olmadığı için dahil edilmemiştir.

10. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Kalkınma İle İhracat İlişkisi

Türkiye'de bölgesel kalkınma ile ihracat arasındaki ilişki incelendiğinde; genel olarak illerin kalkınmışlık düzeyi arttıkça ihracattan aldıkları payların da arttığı görülmektedir. DPT (2003), 81 ili kalkınmışlık düzeylerine göre beş gruba ayırmıştır. Bu çalışmada DPT'nin söz konusu sınıflandırması esas alınarak; DTM'nin 1996-2010 ihracat verileri kullanılarak; illerin kalkınmışlık düzeyleri ile ihracattan aldıkları pay arasında bir ilişkinin olup olmadığına bakılmıştır.

Tablo 12 incelendiğinde 2010'da Türkiye'de ihracatın yaklaşık %75'inin birinci derecede gelişmiş illerden (5 il) gerçekleştirildiği görülmektedir. Kalkınmışlık derecesi düştükçe, genellikle il ve il gruplarının ihracattan aldıkları paylar da azalmaktadır. 1996-2010 döneminde birinci derecede gelişmiş illerin ihracattaki paylarının azaldığı, buna karşılık ikinci derecede gelişmiş illerin (20 il) toplam ihracattaki paylarının arttığı görülmektedir. Bu gelişmede, Anadolu'daki yeni sanayi merkezlerine yönelik artan yatırımlar etkili olmuştur. İkinci derecede gelişmiş illerin ihracattan aldığı payın artmasında Gaziantep'in rolü oldukça fazladır. 1996 yılında Gaziantep'in ikinci derecede gelişmiş illerin ihracatındaki payı %10 iken, 2010'da yaklaşık %19 olarak gerçekleşmiştir[34].

[34] DTM, İllere Göre İhracat, **http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action= detayrk&yayinID=1116& icerik ID= 1225&dil=TR** Erişim Tarihi (13.04.2011) verilerine göre hesaplanmıştır.

Türkiye genelinde 21 il üçüncü derecede gelişmiş il statüsünde olmasına karşılık, bu grupta Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde herhangi bir il bulunmamaktadır. Dördüncü derecede gelişmiş illerin (19 il) Türkiye ihracatından aldıkları pay 1996'da % 1.48 iken, 2010'da %1.45 olarak gerçekleşmiştir. Dördüncü derecede gelişmiş illerin toplam ihracatında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni temsil eden Kilis, Diyarbakır ve Adıyaman illerinin payı (1996-2010 döneminde), % 8.14'den % 15.99'a yükselmiştir. Söz konusu dönemde bölgenin dördüncü derecede gelişmiş illeri aynı kalkınmışlık düzeyindeki diğer illerden daha iyi ihracat performansı sergilemiştir (Tablo 12).

Beşinci derecede gelişmiş illerin (16 il) 1996'da Türkiye ihracatından aldıkları toplam pay, yaklaşık % 0.6 iken bu pay 2010'da yaklaşık %1.7'ye yükselmiştir. Beşinci derecede gelişmiş iller arasında yer alan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden beş ilin (Batman, Şanlıurfa, Şırnak, Mardin ve Siirt) toplam ihracat performansı, aynı gruptaki diğer illere göre daha iyi düzeydedir. Söz konusu beş ilin, beşinci derecede gelişmiş illerin toplam ihracatındaki payı 1996'da yaklaşık % 49'dan 2010'da %72'ye yükselmiştir[35].

Tablo 12: Türkiye'de İllerin Kalkınmışlık Düzeylerine Göre İhracatın Yüzde Dağılımı (1996-2010)

	1996	**1998**	**2000**	**2002**	**2004**	**2006**	**2008**	**2009**	**2010**
I. Derecede Gelişmiş İller	83.90	84.46	84.90	83.16	80.39	79.90	80.04	77.98	75.39
II. Derecede Gelişmiş İller	10.01	9.59	10.04	11.77	14.08	14.01	12.65	13.51	15.99
III. Derecede Gelişmiş İller	4.03	4.19	3.45	3.73	3.88	4.21	4.49	4.90	5.45
IV. Derecede Gelişmiş İller	1.48	1.44	1.24	1.07	1.17	1.14	1.14	1.24	1.45
V. Derecede Gelişmiş İller	0.58	0.33	0.37	0.24	0.47	0.75	0.98	1.82	1.69

Kaynak: DTM, İllere Göre İhracat, **http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action= detayrk&yayinID=1116& icerik ID= 1225&dil=TR** Erişim Tarihi (13.04.2011) verilerine göre hesaplanmıştır.

1996-2010 döneminde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ihracatı Türkiye ortalamasından daha hızlı büyümüştür. Nisan 2011 itibariyle bölge ihracatının yaklaşık üçte ikisi Türkiye'nin ikinci derecede gelişmiş illeri arasında yer alan Gaziantep'e aittir. Dördüncü derecede gelişmiş illerin bölge ihracatındaki payı, 1996-2011 (Ocak-Nisan) döneminde, % 8.73'den % 4.12'ye gerilemiştir. Aynı dönemde beşinci derecede gelişmiş illerin bölge ihracatındaki payı ise % 20.95'den %28.09'a yükselmiştir. Söz konusu iller arasında Şanlıurfa, Mardin ve Şırnak gibi sınır illerinin bulunması, bölgedeki beşinci derecedeki gelişmiş illerin, bölge ihracatından almış olduğu payı önemli ölçüde arttırmıştır. Tablo 13'e göre 2010'da

[35] DTM, İllere Göre İhracat, **http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action= detayrk&yayinID=1116& icerik ID= 1225&dil=TR** Erişim Tarihi (13.04.2011) verilerine göre hesaplanmıştır.

bölge ihracatının yaklaşık % 97'lik kısmı Gaziantep, Şırnak, Mardin, Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinden yapılmıştır.

Tablo 13: İllerin Kalkınmışlık Düzeylerine(*) Göre Bölge İhracatındaki Yüzde Payları (1996-2010)

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2009	2010	2011 (**)
II. Derecede Gelişmiş İller	**70.33**	**82.88**	**83.90**	**89.86**	**82.70**	**76.66**	**74.32**	**66.41**	**67.90**	**67.79**
Gaziantep	70.33	82.88	83.90	89.86	82.70	76.66	74.32	66.41	67.90	67.79
IV. Derecede Gelişmiş İller	**8.73**	**7.01**	**3.89**	**2.52**	**3.76**	**4.09**	**3.82**	**4.28**	**5.11**	**4.12**
Kilis	2.61	2.14	1.56	0.36	0.20	0.33	0.44	0.37	0.45	0.43
Diyarbakır	4.85	3.79	1.47	0.99	2.22	2.76	2.04	2.61	3.27	2.40
Adıyaman	1.27	1.09	0.87	1.17	1.34	1.00	1.34	1.31	1.39	1.29
V. Derecede Gelişmiş İller	**20.95**	**10.11**	**12.21**	**7.62**	**13.54**	**19.25**	**21.86**	**29.31**	**26.98**	**28.09**
Şanlıurfa	1.50	1.28	2.90	1.01	0.94	1.89	3.21	2.89	3.48	2.73
Batman	1.24	0.15	0.10	0.09	0.99	0.74	0.29	0.36	0.46	0.59
Mardin	8.94	4.42	6.20	3.39	4.68	7.89	9.83	12.37	10.82	10.68
Siirt	0.02	0.08	0.14	0.05	0.16	0.04	0.02	0.02	0.18	0.30
Şırnak	9.25	4.17	2.86	3.07	6.78	8.68	8.52	13.66	12.03	13.79

Kaynak: DTM, İllere Göre İhracat, **http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action= detayrk&yayinID=1116& icerik ID= 1225&dil=TR** Erişim Tarihi (22.06.2011) verilerine göre hesaplanmıştır. (*) Bölgenin birinci ve üçüncü derecede gelişmiş ili bulunmamaktadır. (**) Ocak-Nisan dönemi verilerine göre hesaplanmıştır.

Güneydoğu Anadolu'da kalkınma ve ihracat ilişkisi ikinci derecede gelişmiş illerde (Gaziantep) nispeten yüksek iken, dördüncü ve beşinci derecede gelişmiş illerde daha düşük düzeydedir. Türkiye'de, Tablo 13'de görüldüğü gibi, illerin kalkınmışlık düzeyleri yükseldikçe genel olarak ihracattan aldıkları pay da artmaktadır. Ancak dördüncü ve beşinci derecede kalkınmışlık düzeyine sahip illerde farklı bir durum söz konusudur. 1996-2010 döneminde dördüncü derecede gelişmiş illerin hem Türkiye hem de bölge ihracatında aldıkları paylar azalırken, beşinci derecede gelişmiş illerin payı artmıştır.

1996-2008 dönemi ihracat verileri dikkate alındığında Türkiye genelinde kalkınma ile ihracat arasındaki ilişkinin güçlü olduğu görülmektedir. Son dönemdeki (2009-2010) ihracat verileri dördüncü ve beşinci derecede gelişmiş illerdeki kalkınma ile ihracat arasındaki ilişkiyi zayıflatmış gibi görünse de genel eğilim

devam etmektedir. Söz konusu dönemde Küresel Mali Krize bağlı olarak Türkiye ve çoğu ilin ihracatında daralma yaşanmıştır. Buna karşılık Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer alan beşinci derecede gelişmiş çoğu ilin ihracatı Türkiye genelinin aksine artmıştır. Bu durum, beşinci derecede gelişmiş illerin dördüncü derecede gelişmiş illere göre Türkiye ihracatından daha fazla pay almalarına neden olmuştur.

TRC bölgesinde ihracat ve kalkınma ilişkisinin dördüncü ve beşinci derecede gelişmiş illerde zayıf olduğu görülmektedir. Bölgenin beşinci derecede gelişmiş illeri arasında Şanlıurfa, Şırnak ve Mardin sınır illeridir. Doğal olarak bu illerin ihracatları bölgenin diğer illerine göre, özellikle dördüncü derecede gelişmiş illerine göre daha fazladır. Buna bağlı olarak bölgede beşinci derecede gelişmiş illerin ihracatları dördüncü derecede gelişmiş illerin ihracatlarından fazla çıkmaktadır. Bu ise, bölgedeki dördüncü ve beşinci derecede gelişmiş illerde ihracat ve kalkınma ilişkisinin zayıflamasına neden olmaktadır. Ancak 1996-2010 verilerine genel olarak bakıldığında ihracat ile kalkınma arasındaki güçlü ilişki devam etmektedir.

11. Sonuç

Bölgelerarası kalkınmışlık farklılıklarının azaltılmasında AB'nin bölgesel politika uygulamaları önemli başarılar sağlamıştır. Türkiye'nin AB'ye adaylığının resmi bir statü kazanmasıyla birlikte bölgesel kalkınma açısından yeni bir dönem başlamıştır. Bu kapsamda AB'nin bölgesel kalkınmasına önemli katkı sağlayan ve Birlik içinde bölgeleri daha homojen birimlere ayıran NUTS sistemine geçilmiş ve NUTS 1, 2 ve 3 bölgeleri belirlenmiştir.

Türkiye'de NUTS 1'göre tanımlanan 12 bölgeden biri de TRC kodu ile ifade edilen Güneydoğu Anadolu Bölgesi'dir. Bölge, 2006 yılında Türkiye gayrisafi katma değerinin yaklaşık %4.6'sını gerçekleştirmiştir. Tarımın bölge gayrisafi katma değerindeki payı gerilerken, hizmetler ve sanayi sektörleri ön plana çıkmaktadır. Bölgede öne çıkan sanayiler incelendiğinde genel olarak tekstil, gıda ürünleri ile içecek imalatı gibi tarıma dayalı sanayilerin ön plana çıktığı görülmüştür.

Bölgede yürütülen tarımsal faaliyetler bölge ve ülke ekonomisi için önem arz etmektedir. Fakat iklimden kaynaklanan olumsuzluklar, bölgenin feodal yapısı, tarımda pazar-üretim ilişkisinin etkin olarak kurulamaması, tarımsal eğitimdeki yetersizlikler v.b. faktörler nedeniyle tarımsal potansiyel tam olarak değerlendirilememektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, TRC bölgesinin kalkınmasında ve buna bağlı olarak Türkiye'de bölgelerarası kalkınmışlık farkının azaltılmasında tarım ve tarım dayalı sanayi yatırımları önem kazanmaktadır.

Sosyo-ekonomik kalkınmışlık açısından geri kalmış bölgelerde, kalkınmayı gerçekleştirmede kamu yatırımları önemli bir role sahiptir. Kamunun son yıllarda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik özellikle eğitim, sağlık, ulaştırma ve haberleşme ile enerji yatırımlarındaki artışlar, maddi ve beşeri altyapının gelişmesine katkı sağlayarak bölge kalkınmasında önemli rol oynayacaktır. Ancak kamu yatırımlarından imalat sanayinin aldığı pay çok düşük düzeyde kalmıştır.

Kamu yatırımlarından imalat sanayinin aldığı payın arttırılması, bölgenin sanayileşmesine önemli katkı sağlayacaktır.

Ekonomi literatüründe bir bölgenin ekonomik kalkınmasında ihracatın önemli olduğunu belirten pek çok teorik ve ampirik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda ekonomik kalkınma (dar kapsamda ekonomik büyüme) ile ihracat arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu belirtilir. Bu doğrultuda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasında ihracat önemli bir unsurdur.

İhracatçı bölgeler ve kalkınma performansı değerlendirildiğinde ise ihracat performansıyla öne çıkmış illerin sosyo-ekonomik kalkınmışlık düzeylerinin de yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum, bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesinde ihracatın önemini ortaya koymaktadır. Birinci ve ikinci derecede kalkınmış iller Türkiye ihracatının yaklaşık %91'ini gerçekleştirirken, nispeten daha düşük kalkınmışlık düzeyindeki illerin ihracattan aldıkları pay da düşük düzeydedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye ihracatı içindeki payı 1996-2010 döneminde artış eğilimine sahiptir. Söz konusu dönemde bölge ihracatının sektörel dağılımında köklü değişikler gerçekleşmiştir. Özellikle tarımın ihracattan aldığı pay yarı yarıya düşerken, sanayinin payı ise yaklaşık iki katına çıkmıştır. Bölge ihracatının komşu ülkeler ve coğrafi olarak yakın ülkelerde yoğunlaşması, bu ülkelerle dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu noktada söz konusu bölgelerdeki istikrar, hem ihracatı hem de bölgesel kalkınmayı olumlu yönde etkileyecektir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki illerin sosyo-ekonomik kalkınmışlık düzeyleri ile ihracat ilişkisi değerlendirildiğinde, bölgede birinci derecede gelişmiş il bulunmamaktadır. İkinci derecede gelişmiş iller arasında yer alan Gaziantep bölge ihracatının yaklaşık üçte ikisini gerçekleştirmektedir. Ancak ihracat kalkınma ilişkisi, bölgede yer alan dördüncü ve beşinci derecede gelişmiş illerde beklenilen şekilde gerçekleşmemiştir. Bölge ihracatından beşinci derecede gelişmiş illerin, dördüncü derecede gelişmiş illerden daha yüksek pay aldığı görülmektedir. Bu noktada bölgenin beşinci derecede gelişmiş illerinin çoğunun sınır ili olması ve buna bağlı olarak sınır ticaretinin gelişmiş olduğu göz ardı edilmemelidir. Mardin, Şanlıurfa ve Şırnak gibi sınır illerinin ihracatı, Adıyaman, Diyarbakır ve Kilis gibi dördüncü derecede gelişmiş illerin ihracatından oldukça fazladır.

Farklı sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine sahip illerin bölge ve Türkiye ihracatından aldıkları paylar dikkate alındığında, yüksek kalkınmışlık düzeylerinde ihracat kalkınma ilişkisi daha açık bir şekilde görülmektedir. Kalkınmışlık düzeyi düştükçe ihracat ile kalkınma arasındaki ilişki zayıflamaktadır.

Kaynakça

AÇMA, Bülent, **Gelişmiş Ülkelerin Azgelişmiş Bölgelerinin Geliştirmeyi Amaçlayan Politikaların İncelenmesi ve GAP Örneği**, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 1991.

ALBAYRAK, Ali Sait, "Türkiye'de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeylerini Belirleyen Hipotetik Yapıların Faktör Analiziyle İncelenmesi**" İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadı Yönetim Dergisi**, Yıl: 15, Cilt 48, 2004, s. 53-79.

ALBAYRAK, Ali Sait ve Diğerleri, " Türkiye'de Coğrafi Bölgelere Göre İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeylerinin Temel Bileşenler Analiziyle İncelenmesi", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9/2, 2004, s. 101-130.

ALBAYRAK, Ali Sait, "Türkiye'de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeylerinin Çok Değişkenli İstatistik Yöntemlerle İncelenmesi", **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt 1, Sayı 1, 2005, s. 153-177.

ALKİN, Kerem ve Diğerleri, "İller Arası Rekabet Endeksi: Türkiye'deki İllerin Rekabetçilik Seviyelerinin Göreceli Olarak Ölçülebilmesi İçin Bir Yaklaşım", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** Yıl:6 Sayı:11 Bahar 2007/2, s. 221-235.

BHAGWATİ, Jasdish N., "Export-Promoting Trade Strategy: Issues and Evidence", **Research Observer**, 3/1, January 1988.

BİLGİN, C.- A. Şahbaz, "Türkiye'de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri" **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(1), 2009, s. 177-198

DAĞ, R. **Doğu Ekonomisi**, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Diyarbakır, 1995.

DAWKİNS, C. J. "Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, And Recent Developments", **Journal of Planning Literature** 18, 2003, pp. 131-172.

DİE, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara, 1973.

DPT, **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması**, Ankara, 1996.

DPT, **Ön Ulusal Kalkınma Planı (2004-2006)**, Ankara, 2003.

DPT, **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması**, Yayın No DPT 2671, Ankara, 2003.

DPT, **İllerde Öne Çıkan Sanayi Sektörleri**, Ankara, 2006.

DPT, Kamu Yatırımları, **http://www.dpt.gov.tr/kamuyat/program.html** Erişim Tarihi (17.08.2010)

DPT, **http://www.dpt.gov.tr/bgyu/biid/ibbs.html** Erişim Tarihi (20.06.2010).

DTM, İllere Göre İhracat, **http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detayrk&yayinID= 1116 & icerik ID= 1225&dil=TR** Erişim Tarihi (13.01.2011)

DTM, Dış Ticaret Görünümü ve İstatistikler **http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?** Erişim Tarihi (22.08.2010)

GAİB, Sektörel Bazda Rapor, **http://www.gaib.org.tr/** Erişim Tarihi (20.08.2010)

GAİB, Ülke Bazında İstatistik, **http://www.gaib.org.tr** Erişim Tarihi (20.08.2010)

GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı, **Güneydoğu Anadolu Projesi'nde Son Durum**, Şanlıurfa, 2008.

GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı, **Güneydoğu Anadolu Projesi'nde Son Durum**, Şanlıurfa, 2010.

GSO, Gaziantep İhracatının Yüzde 93'ü Sanayi Ürünü, **http://www.gso.org.tr/?gsoHaberID =2061** Erişim Tarihi (26.11.2010)

GÖÇER, K.-Çıracı, H., "Türkiye'de Kentlerin Sosyal ve Ekonomik Göstergeleri Arasındaki İlişki", **itudergisi/a mimarlık, planlama, tasarım**. Cilt 2, Sayı:1, 2003, s. 3-14

İNCEKARA, Ahmet, **Anadolu'da Yeni Turizm Olanakları Ve Bölgesel Kalkınmadaki Yeri**, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2001-08, İstanbul, 2001.

KGM, İl Yatırımları, **http://www.kgm.gov.tr /Sayfalar/KGM/SiteTr/Iller/Iller.aspx** Erişim Tarihi (06.04.2010)

KOSGEB, **TRC1 Gaziantep Alt Bölgesi: Bölgesel Kalkınma Araştırma Raporu**, Ankara, 2005.

KOSGEB, **TRC2 Şanlıurfa Alt Bölgesi: Bölgesel Kalkınma Araştırma Raporu**, Ankara, 2006.

KOSGEB, **TRC3 Mardin Alt Bölgesi: Bölgesel Kalkınma Araştırma Raporu**, Ankara, 2006.

KRUEGER, Anne O., "Trade Policy And Economic Development: How We Learn", **NBER Working Paper Series**, No. 5896, 1997.

MGK Genel Sekreterliği, **Türkiye Bölge Planlamasının Evreleri**, Ankara, 1993.

MOSCHOS, D., "Export, Expansion, Growth and the Level of Economic Development: An Empirical Analysis", **Journal of Development Economics**, Vol.30, 1989, pp.93-102.

NORTH, D. C., "Location Theory and Regional Economic Growth". **Journal of Political Economy**, 63, 1955, pp. 243-258.

NORTH, D. C., "Exports and Regional Economic Growth: A Reply", **Journal of Political Economy**, 64, 2, 1956, pp. 165

ÖZDEMİR, Ali İhsan - Aytekin ALTIPARMAK, "Sosyo-Ekonomik Göstergeler Açısından İllerin Gelişmişlik Düzeyinin Karşılaştırmalı Analizi", **Erciyes**

Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 24, Ocak - Haziran 2005, ss. 97-110.

ÖZER, A. "GAP'a Eleştirel Bakış" **GAP ve Sanayi Kongresi Bildiri Kitabı**, TMMOB Makina Mühendisleri Odası, Diyarbakır, 1999.

PANAS, E.-G. Vamvoukas, "Further Evidence on the Export – Led Growth Hypothesis", **Applied Economics Letters**, Vol.9, 2002, pp.731-5.

RİVERA-BATİZ, Luis A. -Paul M. Romer, "Economic Integration and Endogenous Growth," **NBER Working Papers** 3528, 1990.

TİEBOUT, C. M. "Exports and Regional Economic Growth". **Journal of Political Economy**, 64, 2, 1956.

TMMOB, **GAP Eylem Planı İnceleme ve Değerlendirme Raporu**, Ankara, 2008.

TÜİK, Nüfus, Konut ve Demografi başlıklı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Veri Tabanı **http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/ adnks.zul?kod=4** Erişim Tarihi (17.08.2010)

TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, **http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod= siteHaritas**i Erişim Tarihi (22.08.2010)

TÜİK, Ulusal Hesaplar **http://www.tuik.gov.tr//ulusalhesapapp/bolgesel gskd.zul** Erişim Tarihi (20.08.2010)

UNDP-TESEV, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Öncelikler**, İstanbul, 2008.

ÜSTÜNIŞIK, Naime Zerrin, "Türkiye'deki İller Ve Bölgeler Bazında Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması: Gri İlişkisel Analiz Yöntemi Ve Uygulaması", Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

YILDIZ, Ezgi Baday ve Diğerleri, "Türkiye'de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2010) **www.metinberber/kullanici_dosyalari/file/endeks.com** Erişim Tarihi (22.06.2011)

YOUNG, A., "Learning by Doing and The Dynamic Effects of International Trade", **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 106, May 1991, pp.369-405.

http://govt.eserver.org/gulf-war/un-resolutions-660-666.txt Erişim Tarihi (12.12.2011)

http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/109/88/PDF/N9510988.pdf? OpenElement Erişim tarihi (12.12.2011)